

PSICHOLOGIZMAS, NATŪRALIZMAS IR NIHILIZMAS (FENOMENOLOGINĖ KRITIKA)

Dalius JONKUS

Vytauto Didžiojo universitetas
Humanitarinių mokslų fakultetas
Filosofijos katedra
El. paštas: jonkus@takas.lt

Straipsnyje analizuojama fenomenologinė psichologizmo kritika ir jos sąryšis su šiuolaikine vertybių krize, natūralizmo išgalėjimu bei nihilizmu. Husserlio „Loginiuose tyrinėjimuose“ atlikta psichologizmo kritika išreiškia pamatinę fenomenologijos intenciją – susirūpinimą racionalaus subjekto išsaugojimu ir įprasminimu. Psichologizmo problema yra ne vien racionalaus žinojimo pagrindimo problema, bet taip pat etikos ir politikos klausimas. Tai akivaizdžiai parodo Aronas Gurwitschius savo studijoje apie natūralizmo ir nihilizmo sąryšį. Natūralistinė psichologija ne tik skatina nihilistinę požiūrį į žmogų ir vertybes, bet taip pat provokuoja totalitarines tendencijas visuomenės gyvenime ir politikoje.

Pagrindiniai žodžiai: fenomenologija, psichologizmas, natūralizmas, nihilizmas.

Įvadas

Nihilizmo tema filosofijoje dažniausiai siejama su Nietzsches ir Heideggerio vardais. Italų filosofas Vattimo nihilizmą susieja su postmodernios filosofijos mąstymo silpnumu. Nihilizmo problema iškyla ne tiek kaip vertybių krizė, bet kaip būties ir niekio santykio problema, kaip pačios būties struktūrų silpnėjimas. Nihilizmas suprantamas kaip pačios Vakarų filosofijos likimas. Todėl nihilizmą esą galima įveikti tik tai nihilizmu. Šiame straipsnyje analizuosiu kaip nihilizmo problema suprantama fenomenologinėje filosofijoje. Pagrindinė fenomenologijos intencija gali būti supras-ta kaip nuolatinė kova su nihilizmu, kuris pasireiškia natūralistinio psichologizmo, reliatyvizmo ir objektyvizmo pavidalais¹.

Gurwitschius savo straipsnyje *Apie mūsų laikų nihilizmą* atskleidžia tiesioginį nihilizmo ir totalitarizmo sąryšį. Svarbiausia jo apmąstymų išvada būtų ta, kad totalitarizmas negali būti nugalėtas vien ginklų jėga. Kol visuomenėje egzistuos nihilizmas, kol bus toleruojamas antisemitizmas, rasizmas ir kol nebus neutralizuotas natūralistinis žmogaus supratimas, tol totalitarizmo grėsmė liks aktuali. Fenomenologija siekia atnaujinti humanistinę racionalizmo tradiciją kaip atsvarą nihilizmui.

Psichologizmo kritika ir pagrindinė fenomenologijos intencija

Fenomenologijos pradžia yra susijusi su psichologizmo kritika. Husserlis *Loginių*

nihilizmas aptariamas tik trumpai nurodant į šią nihilizmo formą kaip vieną iš rusiškojo nihilizmo variantų.

¹ Ritos Šerpytytės knygoje *Nihilizmas ir Vakarų filosofija* (Vilnius, 2007) natūralistinis

tyrinėjimų pirmame tome pateikė išsamią psychologizmo argumentų kritiką. Kas gi yra tas psychologizmas ir kodėl jis susilaukė tokio dėmesio? Kaip pastebi daugelis Husserlio filosofijos tyrinėtojų, Husserlis savo pirmąją knygą *Aritmetikos filosofiją* pats parašė laikydamasis psychologistinių pažiūrų. Todėl psychologistinė argumentacija buvo jam puikiai pažįstama. Psichologizmo pažiūros buvo plačiai paplitusios antroje XIX a. pusėje. Pagrindinė psichologizmo idėja buvo labai paprasta ir kartu patraukli. Antroje XIX a. pusėje paplito pozityvistinės pakraipos pasaulėžiūra, kuri siekė atsisakyti bet kokių filosofinių aspiracijų. Vietoj filosofijos turėjo būti plėtojamos atskiros specializuotų mokslų disciplinos. Kadangi psichologija buvo laikoma labiausiai pažengusiu žmogaus sąmonę tyrinijančiu mokslu, tai gimė paprasta mintis, jog skirtingų mokslų dėsnius galima nagrinėti pasitelkiant į pagalbą psichologiją. Psichologija empiriškai ir eksperimentiškai tyrinėja žmogaus mąstymą, o visi logikos ir matematikos dėsniai yra kuriami ir atrandami mokslininkų mąstymo dėka. Psichologizmas skelbė, jog psichologinis mąstymo dėsnių tyrimas turėtų atskleisti logikos ir matematikos pagrindus. Tatar-kiewiczzius apibūdinamas „loginį psychologizmą“ rašė: „Tais laikais būdavo sakoma: logika tyrinėja sprendinius ir išvadas, o samprotavimas ir išvadų darymas yra psichinės funkcijos. Logika buvo suprantama kaip mokslas apie taisyklingą mąstymą arba mokslas apie mąstymo dėsnius, o mąstymas ir jo dėsniai priklauso psichologijai. „Logika kaip mokslas, – rašė Millis, – yra tik psichologijos dalis arba šaka: skiriasi ji nuo psichologijos kaip dalis nuo

visumos ir kaip menas nuo mokslo. Savo pamatus ji gauna vien tik iš psichologijos“. Vokiečių logikas Sigwartas teigė, kad logikos dėsniai yra tik „mūsų minties judėjimo formos“, o vokiečių psychologas Lippsas rašė, kad „logika yra psichologinė disciplina, nes pažinimas vyksta tik psichikoje“². Logiką redukuojant į psichologiją buvo siekiama pačią logiką padaryti empiriniu mokslu, kurios pagrindus galima tyrinėti pasitelkiant eksperimentinę ir fiziologinę psichologiją.

Husserlis *Loginiuose tyrinėjimuose* siekia parodyti kaip yra galimas racionalus žinojimas. Kaip pastebi Dan Zahavi, tokio pobūdžio klausimas yra ne metafizinis tyrinėjimas apie realybės pažinimą, bet greičiau transcendentalinė žinojimo galimybės sąlygų analizė³. Todėl pirmasis *Loginių tyrinėjimų* tomas vadinasi *Grynosios logikos prolegomenai*. Šioje knygoje Husserlis kritikuoja „loginį psychologizmą“ kaip nesugebantį pagrįsti racionalaus žinojimo galimybės. Redukuodami logiką į psichologiją psichologistai daro esminę klaidą, nes jie visiškai ignoruoja loginių dėsnių idealumą ir apioriškumą t.y. į empirinius faktus neredukuojamą reikšmingumą⁴. Jei loginiai, o taip pat matematiniai dėsniai yra priežastiniais ryšiais susiję su atsitiktiniais empiriniais faktais, tai jie ne tik praranda savo būtiną galiojimą, bet ir tampa neko-

² Tatarkiewicz W. Filosofijos istorija. T.III, XIX ir XX amžių filosofija. V., 2003, p.104.

³ Zahavi D. Husserl's Phenomenology. Stanford, 2003, p.8.

⁴ Husserl E. Husserliana Bd.18. Logische Untersuchungen Bd.1. Ed.Elmar Holenstein. The Hague: Martinus Nijhoff, 1975, s. 79–80.

munikuojami t.y. jų negalima perimti ar pakartoti kaip reikšmingai galiojančių nepriklausomai nuo apibrėžtų empirinių sąlygų ir priešasčių. Tokia psychologistų pozicija tiesiogiai veda į skepticizmą ir reliatyvizmą, nes ne tik nepagrindžia žinojimo galimumo, bet ir panaikina jo reikšmingumą redukuodama į atsitiktines faktines aplinkybes ir priešastis. Husserlio pozicija šiuo klausimu radikaliai priešinga. Jo manymu, loginių principų jokiū būdu negalima išvesti iš atsitiktinių faktų ar natūralių priešasčių. Husserlis pateikia puikų skaičiavimo mašinos pavyzdį: jei darome prielaidą, kad empiriniai (psichologijos) faktai lemia loginius dėsnius, tai tada kalbant apie skaičiavimo mašiną turėtume teigti, jog aritmetinio skaičiavimo principus turėtų lemti skaičiavimo mašinos mechaniniai dėsniai. Tokiu atveju logika ir aritmetika būtų visiškai reliatyvios, nes viena priklausytų nuo psichikos evoliucijos, o kita nuo skaičiavimo mašinos mechanikos patobulinimo. Panašių nuostatų laikėsi daugelis psychologistų, teigusiu, jog logika evoliucionuoja kartu su mūsų mąstymu. Husserlis teigia atvirkščiai, jog ne skaičiavimo mašina lemia skaičiavimo taisykles, bet atvirkščiai, bet kokia skaičiavimo mašina yra kuriama atsižvelgiant į idealius aritmetikos dėsnius⁵. Taigi kokie bebūtų skaičiavimo mašinos mechanizmai, jie turės derėti su idealių aritmetinių principų įžvalga. Ar mašina skaičiuoja gerai ar blogai galima nustatyti tik atsižvelgiant į idealius aritmetinius dėsnius, o ne atvirkščiai.

Husserlis parodo, kad psychologistai neskyrė realumo nuo idealumo, sąmonės

aktų nuo sąmonės objektų, tačiau psichologizmo kritikoje glūdi dar kažkas daugiau. Kritikuodamas psichologizmą Husserlis sprendžia ne tik žinojimo galimybės sąlygų, bet ir racionalaus subjekto statuso klausimą. Ispanų fenomenologas San Martinas savo darbuose tvirtina, jog psichologizmo kritika nėra atsitiktinė fenomenologijos pradžia. Su šia kritika yra susijęs esminis klausimas apie žmogaus racionalumą apskritai⁶. Tuo labiau, kad psichologizmas pasireiškė ne tik logikos ir epistemologijos srityse. Psichologizmas siekė apimti visas žmogaus gyvenimo sritis, tame tarpe buvo siekiama empiriniais psichologiniais faktais paaiškinti estetiką ir etiką. Tarus, jog visos mokslinės tiesos yra vienokios ar kitokios psichikos struktūros produktas, tektų pripažinti tiesų kontingentiškumą. Tokiu atveju skirtingos psichikos subjektai galėtų turėti skirtingas tiesas, skirtingus logikos ir matematikos dėsnius. Jei logika yra nulemta biologinės evoliucijos, tai kiekviena kultūra ir net individas priklausomai nuo savo išsivystymo turės skirtingą logiką. Loginio psichologizmo kritika parodo, jog protą redukuojant į empirinius faktus ir suvokiant protą kaip empiriškai determinuotą faktą, atsakyti į klausimą kaip galimas žinojimas yra neįmanoma. Pasak Husserlio, bet kokia psichologizmo forma tiesiogiai veda į reliatyvizmą. Reliatyvizmo neišvengia ne tik tie, kurie loginius dėsnius redukuoja į psichologinius faktus, bet ir taip vadinami aprioristai, kurie loginius dėsnius redukuoja į pirmaprades žmogiško intelekto ir „sąmonės apskritai“ formas

⁵ Ten pat, p.79.

⁶ San Martin Javier. *La estructura del metodo fenomenologico*. Madrid, UNED, 1987, p.40–42.

ar į psichofizinę žmogaus konstituciją, ar į „intellectus ipse“ kaip įgimtus žmogaus sugebėjimus. Svarbiausia, teigia Husserlis, jog ir vieni ir kiti intelektą, protą, sąmonę supranta natūralistiškai ir neskiria realių ir idealių reikšmių⁷. Aišku, galėtumėm į tai numoti ranka ir pasiteisinti tuo, kad tai liečia tik matematiką ir logiką. Tačiau Husserlis, nors ir kalba apie logiką, čia išvelgia esminį proto statuso klausimą. Ar protas yra redukuotinas į empirinius faktus, ar jis gali būti redukuotas į faktinę psichinio subjekto funkcionavimo struktūrą? Jei taip, tai nustoja galioti ne tik matematinės-loginės tiesos, bet ir etinės-juridinės normos. Jei nėra racionalaus empirines aplinkybes transcenduojančio subjekto, tai nėra ir universalių etinių vertybių. Pasak Mickūno: „Psichologistinės prielaidos ne tik pakerta mokslo pagrindus, bet ir atveria kelią etiniam reliatyvizmui bei nihilizmui“⁸.

Mickūnas neatsitiktinai kalbėdamas apie psychologizmą nurodo, jog pastarasis atveria kelią etiniam reliatyvizmui ir nihilizmui. Kaip minėjau, psichologistinėmis prielaidomis XIX a. antroje pusėje buvo siekiama grįsti ne tik epistemologiją, bet ir etiką. Etinį psychologizmą apibūdinsiu pasitelkdamas puikią Tatarkiewicziaus charakteristiką, kurią jis pateikė savo *Filosofijos istorijoje*:

Pirmiausia, klausimas, kas yra gėris buvo pakeistas klausimu, ką žmonės laiko

gėriu. Atsakymo į šį klausimą buvo galima ieškoti pasitelkiant empirinę psichologiją ir etnologiją.

Antra, buvo teigiama, jog etinės normos ir pareigos, nors ir nebūdamos faktais, vis dėlto yra faktais pagrįstos ir tie normas lemiantys faktai yra psichologiniai faktai: „Normas kuria žmogaus protas, normos yra tokios, koks yra jas kuriantis protas, o protas yra psichologinis faktas. Beneke teigė, kad žmogaus prigimtis moralės dėsnius kuria su tokiau pat būtinumu, su koku vyšnios medis veda vyšnias, o obelis – obuolius. Millis rašė, kad gera yra tai, kas atitinka žmogaus norus, vadinasi psichologinius faktus“⁹.

Trečia, buvo teigiama, jog psichologiniai faktai kaip normų šaltinis savo ruožtu yra priklausomi nuo biologinių faktų. Tai reiškia, kad visos moralės normos yra ne kas kita kaip kovos už biologinį būvį pasekmė. Moralinės normos redukuojamos į biologinės jėgos faktą.

Ketvirta, visos normos buvo kildinamos iš socialinių faktų. Tai reiškė, jog idealios normos, idealai, vertybės buvo redukuojamos į socialines sąlygas, kuriose žmogus gyvena.

Kaip matome, etiniame psychologizme dar akivaizdžiau pasireiškia faktų išaukštėjimo tendencija. Galima teigti, jog pozityvistiškai orientuoti mokslai svarbiausia ir viską determinuojančia tikrove laikė faktus, kurie tarpusavyje susieti priežastiniais ryšiais. Visos normos ir vertybės turėjo būti redukuojamos į psichologinius, biologinius ir socialinius faktus. Pastebėti-

⁷ Husserl E. Husserliana Bd.18. Logische Untersuchungen Bd.1, s.130.

⁸ Mickūnas A. Fenomenologinė filosofija. Vilnius, 1994, p.38. Šią reliatyvizmo kritiką, o kartu mokslinės veiklos racionalumo apmąstymą Husserlis pratęsia savo straipsnyje „Filosofija kaip griežtas mokslas“, kuriame analizuojama natūralizmo ir istorizmo problema.

⁹ Tatarkiewicz W. Filosofijos istorija. T.III, XIX ir XX amžių filosofija, p.104.

na, kad šis faktų kultas tiesiogiai buvo susijęs su vis labiau įsigalinčiu natūralizmu. Tatarkiewiczus teigia: „Visos tos teorijos – vėliau jos buvo pavadintos „etiniu natūralizmu“, nes jos normų ne tik nepriešino gamtai, bet jas kildino iš gamtos, – buvo būdingos XIX amžiaus antrajai pusei. Tik sandūroje su XX amžiumi prieš jas ėmė reikštis opozicija, įrodinėjusi jų klaidingumą, nes iš to, kas yra, negalima daryti išvados apie tai, kas turėtų būti. Tai, kad žmonės kokią savybę vertina, dar nereiškia, kad ji yra vertinga; taip pat iš to, kad kažkas yra pasiekęs aukštesnę raidos pakopą, dar nedarytina išvada, kad tas kažkas yra doresnis“¹⁰.

Orientacija į faktus XIX amžiaus antroje pusėje yra būdinga ne tik mokslams. Kaip parodo etinio psychologizmo ir natūralizmo pavyzdys, faktų sakralizavimas tampa nauja „mokslinės religijos“ forma. Įsitvirtinantis gamtos mokslų ir jų metodologijų kultas permelkia visą kultūrą ir akivaizdžiai pasireiškia meninėje kūryboje bei estetinėje refleksijoje. Psichologizmas estetikoje reiškėsi kaip bandymas estetinę sąmonę redukuoti į estetinius potyrius, kuriuos būtų galima tyrinėti eksperimentiškai kaip empirinius psichikos faktus. Kaip pavyzdį galima pateiktį Fechnerio knygą *Vorschule der Aesthetik* (1876), kurioje estetika tyrinėjama pasitelkiant psichologinius eksperimentus. Taigi estetiški principai buvo redukuojami į psichologinius. Evoliucionizmo teorijų įtaka skatino meną traktuoti kaip biologinės atrankos veiksnį arba kaip prisitaikymą prie aplinkos. Kitas, ne mažiau svarbus estetinio nihilizmo bruožas

buvo tas, kad XIX amžiaus pabaigoje svarbiausia meno srove tampa natūralizmas. Pastarasis atsiliepdamas į pozityvistinius mokslo siekius bandė save reflektuoti kaip gyvenimo realybės faktų pažinimą. Pati faktų realybė buvo suprantama kaip biologinė, fiziologinė ir mechaniškai fiziška realybė. Dieterio Borchmeyerio straipsnyje apie natūralizmą literatūroje pateikia vieno iš natūralistinio judėjimo pradininkų Alberti pavyzdį: „„Kovos už būvį, natūralios atrankos, paveldėjimo ir prisitaikymo principai svarbūs menui ir meno istorijai lygiai taip pat kaip ir fiziologiniam organizmų susiformavimui“, – rašoma Alberti'o kūrinyje *Dvylika realizmo punktų* (*Zwölf artikeln des Realismus // Die Gesellschaft*, 1889). Čia išsiaiškinama, kaip natūralizmas orientuojasi į monistinio gamtos mokslo modelį. Alberti's rašo: „Kadangi gamtos dėsniai lemia mechaninius procesus, apibūdina dvasinius procesus bei reiškinius, tai ir menas paklūsta tiems patiems dėsniams kaip ir mechaninis pasaulis“. Mechaninė fizika ir Darvino bei Haeckelio evoliucijos mokslas yra du pagrindai, į kuriuos remiasi natūralistinė estetika“¹¹. Menas realistiškai traktuojamas kaip tikrovės atspindėjimas, o pati tikrovė, kaip jau buvo minėta, suvokiama kaip sudaryta iš faktų. Todėl meninėje kūryboje siekiama imituoti mokslinį-eksperimentinį tikrovės pažinimą. Geriausias pavyzdys rašytojas Zola, kuris paveiktas pozityvistinių mokslo pažangos idėjų rašė: „Eksperimentinis romanas yra mūsų amžiaus mokslinės evoliucijos padarinys: jis tęsia ir papildo fiziologiją,

¹⁰ Ten pat, p.106.

¹¹ Borchmeyer D. Natūralizmas, in Pagrindinės moderniosios literatūros sąvokos, Vilnius, 2000, p.229.

kuri savo ruožtu remiasi chemija ir fizika; abstraktaus, metafizinio žmogaus tyrinėjimą jis pakeičia gamtiško, nuo fizikos bei chemijos dėsnių priklausomo ir aplinkos įtakų sąlygojamo žmogaus tyrinėjimu; žodžiu, eksperimentinis romanas – tai mūsų mokslo amžiaus literatūra, kaip kad klasicizmas ir romantizmas atitiko scholastikos ir teologijos amžių¹².

Visi šie pavyzdžiai byloja, jog psichologizmas, kurį kritikavo Husserlis buvo ne vien mokslinė teorija, bet tam tikra visuomenėje įsitvirtinanti natūralistinė nuostata. Ši nuostata tiesiogiai siejasi su vertybiniu nihilizmu, nes visose epistemologinio, etinio ir estetinio psichologizmo bei natūralizmo formose galime išvelgti vieną ir tą patį judesį. Ideali reikšmė yra redukuojama į psichinį, natūralų ir kontingentišką faktą. Vadinas, kalbėti apie idealias normas ir vertybes nebegalima. Todėl neatsitiktinai Turgenevo romane *Tėvai ir vaikai* pagrindinis herojus Bazarovas, kuris yra įvardijamas nihilistu, yra natūralistas. Jis atmeta senosios kartos vertybes remdamasis naująja gamtamoksline pasaulėžiūra.

Aptariant huserlišką psichologizmo kritiką išaiškėjo, kad ši kritika suponuoja fundamentalesnę klausimą apie žmogaus racionalumą arba klausimą apie sąmonę ir jos prasnę, kuri negali būti redukuojama į natūralius psichinius faktus. Kita vertus, ši kritika nurodo tolimesnės fenomenologinės filosofijos gaires ir parodo, kad fenomenologijoje analizuojant žinojimo galimybės sąlygas yra kartu implikuotas etinio racionalumo klausimas. Jei žmogiškąjį su-

bjektą galima redukuoti į fizinę, cheminę realybę ar į psichinius ir socialinius faktus, tai tada turime nihilistinę situaciją, kurioje nėra idealių normų, nėra kam prisiimti atsakomybės ir kurioje „viskas leistina“.

Nihilizmas ir totalitarizmas

Husserlio „teorinę kritiką“ pratęsia ir papildoma jo mokinio Gurvitschius apmąstymai apie nihilizmo ir totalitarizmo sąryšius. Turiu omeny Arono Gurvitschius straipsnį *Apie mūsų laikų nihilizmą*.¹³ Gurvitschius gimė žydų šeimoje Vilniuje 1901 m., todėl daugelyje enciklopedijų pristatomas kaip lietuvių filosofas. Pačioje Lietuvoje juo domėtasi mažai. Filosofiją Gurvitschius studijavo Vokietijoje, kur 1928 m. apgynė disertaciją skirtą Husserlio fenomenologijai¹⁴. Vėliau Vokietijoje į valdžią atėjus naciams persikėlė gyventi į Prancūziją, kur gyveno 1933–1939 m.

¹³ „On Contemporary Nihilism“ pirmą kartą buvo publikuotas angliškai (1945) žurnale *The Review of Politics*. Pirminis šio teksto variantas buvo parašytas prancūziškai 43 ar 44 metais. tuo pačiu pavadinimu pakartotinai išspausdintas in Lester Embree (ed.), *Essays in Memory of Aron Gurwitsch*, Center for Advanced Reserch in Phenomenology / University Press of America, 1983. Aš cituoosiu internete paskelbtą šio straipsnio vertimą į ispanų kalbą. http://www.gurwitsch.net/Aron_Gurwitsch_Sobre_el_nihilismo_de_nuestro_tiempo. Traducción hecha por Mª Luz Pintos Peñaranda.

¹⁴ Disertacija vadinosi *Phänomenologie der Theematik und des reinen Ich. Studien über Beziehungen von Gestalttheorie und Phänomenologie*. Antroji, habilitacinė disertacija skirta socialinei fenomenologijai *Die mitmenschlichen Begegnungen in die Milieuwelt* buvo parašyta 1931 m., bet pasikeitus politinėms aplinkybėms tuo metu nebuvo publikuota.

¹² Cit. iš Chartier P. Įvadas į didžiasia romano teorijas, Vilnius, 2001, p. 149.

Sorbonoje dėstė fenomenologiją ir gestaltpsiologiją, o jo paskaitos padarė nemažą įtaką prancūzų intelektualams, tame tarpe ir Merleau-Ponty¹⁵. Straipsnį apie mūsų laikų nihilizmą pradėjo rašyti dar būdamas Prancūzijoje, tačiau jis buvo publikuotas tik po II Pasaulinio karo JAV. Po šito teksto publikavimo, kaip pažymi komentatoriai, susilaukė nemalonumų, nes kritikuodamas objektyvizmą ir natūralizmą kaip vieną iš nihilizmo išraiškos būdų, užsitraukė Amerikos mokslininkų nemalonę, kurie save tapatino su objektyvistine mokslo logika. Jam ilgą laiką kaip filosofui nepavyko susirasti darbo akademinėse institucijose. Jis dėstė matematiką, fiziką, kurią laiką gyveno iš gaunamų stipendijų. Tiktai 1951 m. būdamas penkiasdešimties metų amžiaus gauna nuolatinį darbą kaip filosofijos dėstytojas. Po Schützo mirties 1959 m. tampa filosofijos profesoriumi Niujorko Naujojoje socialinių tyrinėjimų mokykloje.

Kaip jau minėjau, Husserlis išplėtojo įtikinamą psichologizmo kritiką parodydamas, kad psichologistinis mokslų pagrindimas redukuoja sąmonę į psichologinius empirinius faktus, o tokia redukcija veda į skepticizmą ir reliatyvizmą. Kitaip sakant, Husserlis savo darbuose parodė, jog sąmonės natūralizavimas neišvengiamai veda prie paties racionalaus subjekto panaikinimo ir taip daro neįmanomu mokslinį paži-

nimą. Kita vertus, kaip bandžiau parodyti, šioje kritikoje yra implikuota ne tik mokslo, bet ir etikos problema. Husserlis savo paskaitose ne kartą analizavo etinę problematiką, tačiau jo darbuose mes nerandame konkrečių savo laikmečio analizių¹⁶. Gurwitschiaus straipsnis yra įdomus kaip bandymas fenomenologinę analizę pritaikyti konkrečiam sociopolitiniam reiškiniui. Pristatydamas šią fenomenologinę nihilizmo diagnozę aš pirmiausia pradėsiu nuo epistemologinio nihilizmo charakteristikos, antra, aptarsiu klausimą kodėl totalitarizmas yra sietinas su nihilizmu ir trečia, kokią išeitį siūlo Gurwitschius.

Natūralistinė psichologija kaip epistemologinis nihilizmas

Kodėl natūralistinė psichologija tokia populiari? Vienas iš motyvų matyt buvo racionalizmo krizė. Nykstant pasitikėjimui žmogaus protu XIX a. antroje pusėje vis didesnis dėmesys buvo skiriamas sąmoningai arba pasąmoningai žmogaus pusei. Jei klasikinėse koncepcijose žmogus buvo traktuojamas kaip protingas gyvūnas, tai krizinėje epochoje žmogus suvokiamas vien kaip gyvūnas, kuris vienaip ar kitaip turi prisitaikyti prie savo aplinkos. Natūralizmas teigia, jog žmogus yra organinis mechanizmas, kuris gali išgyventi tik dėl tinkamo reagavimo į savo aplinką. Kita vertus, tokio pobūdžio psichologija ne tik

¹⁵ Apie Merleau-Ponty santykius su Gurwitschium; žr. Ma. Luz Pintos „Gurwitsch, Goldstein, Merleau-Ponty. Analyse d'une étroite relation“, in Chiasmi International. Merleau-Ponty. Entre Esthétique et psychoanalyse. Paris/ Milano / Memphis / Manchester, Vrin / Mimesis / University of Memphis / Clinamen Press, 2004, pp.147–171.

¹⁶ Husserlio vėlyvuose darbuose *Europos žmonijos krizė ir filosofija* bei *Europinių mokslų krizė* yra apmąstomos pačios bendriausios krizės prielaidos, tačiau huserliška kritika neatskleidžia konkrečios vakarietiško mokslų krizės poveikio politinei-praktinei realybei.

tyrinėja šiuos reakcijų mechanizmus, bet ir siekia juos įtakoti bei pakreipti sau naudinga linkme. Šiame kontekste bet kokios idėjos ar idealios normos yra traktuojamos kaip prisitaikymo prie aplinkos instrumentai. Gurwitschius pažymi, jog natūralistinė žmogaus veiklos interpretacija nedaro esminio skirtumo tarp kūniškos reakcijos ir idėjos sukūrimo, abu šie veiksmai esą funkcionuoja kaip vientiso mechanizmo pasekmė¹⁷. Tokiu būdu bet kokia idealybė yra redukuojama į empirinių faktų priežastinius sąryšius ir jais paaiškinama. Natūralistinė paradigma iš esmės yra priešinga klasikiniam racionalizmui, kuris visų pirma akcentuoja amžinų ir nekintamų idėjų sritį. Tai universalios ir nekintančios tiesos karalija, kuri gali būti pasiekama kaip tikrasis žinojimas tik įveikiant empirinę nuomonių (*doxa*) plotmę. Gurwitschiaus manymu, visa natūralistinė paradigma yra ne kas kita kaip sugrįžimas prie realyvių nuomonių. Jei tiesa tampa priklausoma nuo psichologinių faktorių, istorinių aplinkybių ar sociologinių konsteliacijų, tai tada kiekvienas gali legitimuoti savo nuomonę kaip paskutinę tiesos instanciją. Legitimuojant tokią tiesą yra atrandami kiti kriterijai. Tai gali būti pragmatinis naudingumas ar hedonistinis malonumas, kurie priimtini tuo labiau, kuo labiau jie yra sankcionuoti esamos visuomenės¹⁸. Tai reiškia, kad universalios tiesos ir teisingumas yra negalimi. Kiekvienas individas ar

tauta gali turėti tiesą ir teisingumą sau. Jei tiesa yra redukuojama į empirinį faktą ar pragmatiską aplinkybę, tai tada tiesa bus tokia, kokią ją patvirtins stipresnis ar galingesnis. Tiesa ir teisingumas nihilistiškai redukuojami į galią. Gurwitschius teigia: „Vietoj žaidimo žodžiais ir bandymo pateisinti situaciją, reiktų atvirai pripažinti, jog mes, šiuolaikiniai žmonės, jau nesilaukome tokių abstrakcijų kaip „tiesa“ – galėtume čia pridurti ir „teisingumas“, bet pakeičiame jas tokiomis konkretybėmis: biologiniai pranašumai, norų ir poreikių patenkinimas, naudingumas, etc. Toks pareiškimas būtų nuoširdus nihilizmo pripažinimas¹⁹.“

Atrodo, jog teoriniame lygmenyje epistemologinis nihilizmas tiesiogiai motyvuoja etinį nihilizmą. Jei tiesa ir teisingumas yra suprantamos kaip abstrakcijos, kurios lengvai pakeičiamos utilitarinėmis ir hedonistinėmis konkretybėmis, tai tada reliatyvizmas tampa legitimia mokslų ir moralės paradigma. Taip atsiranda tokie monstrai kaip atskirų socialinių klasių tiesa, rasis teisingumas ir t.t. Individo gyvenime ir valstybėje ima dominuoti ne vertybės, bet interesai. Nebėra nieko vertingiau už atskiro individo ar valstybės interesus, kuriuos kiekvienas privalo egoistiškai ginti. Kita vertus, siekdami maksimalaus naudingumo ir pasitenkinimo, individai skatinami būti konformistiški. Jie privalo kuo labiau prisitaikyti prie jau egzistuojančių visuomenės nuostatų ir visuotinai sankcionuotų įsitikinimų. Gurwitschius teigia: „Konformizmas tampa tiesos kriterijumi“²⁰.

¹⁷ Gurwitsch A. Sobre el nihilismo de nuestro tiempo, p.8.

¹⁸ Galima pastebėti, kad tokie tiesos kriterijai yra būdingi ir šiuolaikiniams postmodernistams pragmatikams. Geriausias pavyzdys čia būtų Rorty filosofija.

¹⁹ Ten pat, p.11–12.

²⁰ Ten pat, p.12.

Gurwitschiaus svarstymai man primena kitą totalitarizmo kritiko Ortegos y Gasseto diagnozę. Jis totalitarizmo išsigalėjimą susiejo su žmogaus-masės atsiradimu. Žmogų-masę Ortega supranta ne kaip socialinę klasę, bet kaip tam tikrą psichologinį tipą arba nuostatą, kuri lengvai gali būt įvardyta kaip natūralistinė. Žmogus skatinamas pasikliauti istorijos ir technikos progresu ir atsisakyti savo paties atsakomybės. Atsakomybė yra perduodama tokiam elitui, kuris imasi tvarkyti valstybę ir patenkina visų būtinausius poreikius. Visuomeninės vertybės yra redukuojamos į valstybės interesus. Reikia pastebėti, jog ši abiejų autorių totalitarizmo kritika yra nukreipta tiek prieš kairuolišką bolševikinį, tiek ir prieš nacionalsocialistinį totalitarizmą²¹.

Totalitarizmas kaip nihilizmo kulminacija

Natūralistinės psichologijos analizė atskleidžia jos sąryšį su nihilizmu, tačiau Gurwitschius siekia parodyti, jog ne mokslinės idėjos motyvuoja nihilizmo atsiradimą, bet atvirkščiai – nihilizmas yra tikrasis natūralizmo pagrindas. Kitaip sakant, problema yra daug gilesnė. Kalba eina ne apie mokslinių diskursų krizę, bet apie antropologinę krizę²². Žmogus suvokiamas ne kaip racionali būtybė, esanti sąryšyje su idealybėmis, bet kaip gyvūnas, kuriam protas yra tik geriau ar blogiau tarnaujantis

instrumentas. Kai žmogus yra redukuojamas į grynai vitališkas funkcijas, tada yra paruošiama dirva natūralistinio psichologizmo triumfui. Kodėl Gurwitschius pabrėžia nihilizmo pirmenybę natūralistinio psichologizmo atžvilgiu? Husserlio atlikta psichologizmo analizė pasirodė nepakankama. Tiksliau kalbant, kova su psichologizmu kaip viena iš mokslinių teorijų neatskleidžia visos problemos apimties. XX a. kataklizmai atskleidžia daug didesnę šios krizės mastelį. Mokslo krizė yra tik pasekmė daug didesnės žmonijos ir jos pamatinių vertybių krizės. Apie tai Husserlis kalba savo vėlyvuose darbuose ir tai aiškiai suvokia ir Gurwitschius. Nors mums gali atrodyti, jog psichologinių ir sociologinių faktų substancializavimas teoriniame lygmenyje yra pagrindinis šiandieninio nihilizmo požymis, svarbiausia problema yra kita. Problema yra ne mokslinės teorijos, bet visuotinės nuostatos, kurios suvokiamos kaip savaime suprantamas mąstymo būdas: „Pamatinė psichologinių ir sociologinių teorijų klaida yra ta, kad nihilizmas yra laikomas savaime suprantamu žmogaus mąstymo būdu, nors faktiškai, tai yra tik konkretaus istorijos etapo perversija“²³. Galima daryti išvadą, jog ne epistemologinis nihilizmas yra etinio nihilizmo motyvas, bet, atvirkščiai, etinė vertybių krizė motyvuoja nihilistiškai natūralistinę žmogaus sampratą. Gurwitschius kalba apie tai, kad natūralistinis psichologizmas ir filosofinis reliatyvizmas logiškai pagrindžia totalitarizmą, tačiau praktinėje plotmėje daug svarbesnis yra totalitarizmo ir natūralistinio psichologizmo išsiskirtumas bendrame ni-

²¹ Apie Ortegos totalitarizmo ir natūralizmo kritiką ir jos sąryšius su fenomenologija žr.: Jonkus D. Ortegos y Gasseto žmogus-masė // Darbai ir dienos, Kaunas, 2001, Nr. 27. – P. 221–330.

²² Gurwitsch A. Sobre el nihilismo de nuestro tiempo, p.13.

²³ Ten pat, p.17.

hilizmo pagrindu. Totalitarizmo ideologija sumuoja ir geriausiai išreiškia mūsų laikmečio nihilizmo tendencijas. „Totalitarinis sąjūdis yra nihilizmo kulminacija“²⁴. Geriausiai šią tezę patvirtina natūralistinio psychologizmo ir totalitarizmo žmogaus sampratų panašumai. Svarbiausia, kad ir natūralistinis psychologizmas, ir totalitarizmas žmogaus esmę išvelgia ne jo asmeniškume, bet anapus žmogaus asmens esančiuose vitaliniuose mechanizmuose. Tiek psychologizmas, tiek totalitarizmas pripažįsta galimybę žmogų nukreipti ir perdirbti reikiama linkme remiantis moksliniais metodais. Yra legitimuojama galimybė manipuliuoti žmogumi ir tai nieko nestebina, nes bendroje nihilizmo ir reliatyvizmo atmosferoje bet kokia žmogui taikoma psichotechnika negali būti uždrausta. Jei žmogus suprantamas kaip grynai gyvūniška-biologinė būtybė, tai siekiant kuo geriau patenkinti jo instinktus ir troškimus yra leidžiami neriboti eksperimentai. Gurwitschius išvalgiai teigia, jog technikos pritaikymo principai negali būti dedukuojami iš pačios technikos, tačiau nebelikus racionalumo, kuris nebūtų redukuojamas į faktus nebelieka ir principų, kuriais remiantis galėtume svarstyti technikos taikymą žmogui²⁵. Dar vienas svarbus bruožas būdingas tiek totalitarizmui, tiek natūralistiniam psychologizmui yra tolerancijos virtimas indiferentiškumu²⁶. Siekiant mokslinio objektyvumo žmogus skatinamas užimti bešališką poziciją ir nesuinteresuotai stebėti tai, kas darosi. Reliatyvizmas skatina pripažinti visas nuo-

mones kaip galimas, nes nėra galimybės atskirti, kuri nuomonė yra teisinga.

Kokią išeitį siūlo Gurwitschius? Atrodo, jog svarbiausia nihilizmo išgalėjimo priežastimi šis filosofas laiko racionalizmo krizę. Atsisakius proto kaip empirinius faktus transcendojančio subjekto nebelieka instancijos, kuri galėtų užtikrinti tiesos ir teisingumo legitimiją siekiamybę. Protas turi būti suprantamas ir kaip lygybės principas (protas egzistuoja visuose nepriklausomai nuo socialinės padėties ar rasės ir visi esti lygūs šiuo atžvilgiu) ir kaip laisvės principas (protas užtikrina nepriklausomybę nuo aplinkybių ir galimybę jas transcuduoti). Pasak Gurwitschiaus, tiktai racionalumo pripažinimas įgalina žmones suvokti kaip lygius, o ne skirstyti juos į rasines, kultūrinės ar socialines kastas. Tačiau ar toks racionalumo aukštinimas neprimena mums nostalgiško ilgesio negrįžtamai prarastiems pamatams? Ar galimas toks racionalumas, kuris išvaduotų nuo nihilizmo? Reikia pastebėti, jog fenomenologinė racionalumo samprata nėra tapati klasikiniam ar Apšvietos epochos racionalizmui. Husserlis savo fenomenologijoje siekia ne restauruoti klasikinį racionalizmą, bet reabilituoti humanistinę-racionalistinę tradiciją pakylėdamas ją į naują pakopą. Husserlis aptardamas „europietiškos egzistencijos krizę“ reziuumuoja taip: „Krizė“ yra tariamas racionalizmo žlugimas. Racionalios kultūros neefektyvumo (Versagen) priežastis... yra ne paties racionalizmo esmė, bet jo susvetimėjimas (Veräuserung), jo virtimas ‘natūralizmu’ ir ‘objektyvizmu’²⁷. Vadinasi,

²⁴ Ten pat, p.27.

²⁵ Ten pat, p.28.

²⁶ Ten pat, p.10.

²⁷ Husserl E. Europos žmonijos krizė ir filosofija. Vertė T. Sodeika. // Proskyna, Nr. 24. V., 1992, p.384.

nihilizmo įveikimas galimas tikrai reaktyvuojant tokią humanistinę racionalumo sampratą, kuri patį protą ne redukuotų į natūralų ar objektyvų faktą, bet suvoktų jį kaip pačiame gyvenime siekiamą realizuoti idėją ir idealą. Husserlis fenomenologijos netapatino su klasikine racionalizmo schema, kuri tikrąjį žinojimą supriešina su nuomone, realybę kaip ji yra savaime – su kasdienės patirties pasauliu. Konkretizuodama patirties pasaulį kaip gyvenamą pasaulį fenomenologija reabilituoja pačioje kasdienybėje glūdintį racionalumą. Racionalumas atrandamas ne anapus kasdienybės, ne anapus gyvenimiškos patirties bet joje ir per ją. Taigi tikrasis žinojimas turi remtis kasdieninėmis nuomonėmis, nuolatos sugrįžti prie jų ir būti aktualių ir galimų nuomonių žinojimu.

Ar galima išsivaduoti nuo nihilizmo apskritai? Ar žmogus pačia savo prigimtimi yra linkęs į nihilizmą? Gurwitschius teigia, jog žmogaus pasidavimas manipuliacijoms nereiškia, kad žmogus esmiškai yra pasąmoningų instinktų kontroliuojamas gyvūnas, tačiau traktuojant žmogų kaip faktą jis tokiu ir virsta²⁸. Čia galima prisiminti ir analogišką Husserlio pasakymą: „Gryni faktų mokslai sukuria grynai faktų žmones“²⁹. Tačiau nei Gurwitschius, nei Husserlis nėra pesimistai, kurie teigia, jog nihilizmas yra pačios Vakarų civilizacijos, o gal ir visos žmonijos lemtis. Gur-

witschius pabrėžia, jog nihilizmas nėra fatalinė būklė, kurią mums primeta kažkokia svetima jėga. Tai situacija į kurią žmogus pats save pastato. Todėl, pasak Gurwitschiaus, jei nėra jokios jėgos, kuri mus verčia būti nihilistais, tai nėra jokios jėgos, kuri turėtų mus versti likti jais³⁰. Husserlis apmąstydamas susidariusią situaciją savo straipsnių cikle „Apie atsinaujinimą“ teigia:

Turi įvykti kažkas naujo; turi įvykti kažkas naujo mummyse ir su mūsų padėjimu, nes mes dalyvaujame žmonijoje, kuri gyvena šiame pasaulyje, kuris kuriasi iš mūsų ir mus kuria iš savęs. Ar mes turime laukti, kol ši kultūra pasveiks pati, savųjų jėgų atsitiktiniame žaisme, kai vertybės tai kuriamos, tai vėl sunaikinamos? Ar mes turime leisti, kad „Europos saulėlydis“ įveiktų mus kaip neišvengiama lemtis? Ši neišvengiama lemtis egzistuoja tikrai tuo atveju, jei mes pasyviai stebime, – jeigu mes galėtume pasyviai stebėti. Bet to negali netgi tie, kurie skelbia mums šią lemtį. Mes – žmonės, laisvai valią reiškiantys subjektai, veikliai įsitraukę į mus supantį pasaulį ir nuolatos jį perkeičiantys. Norime mes to ar nenorime, gerai tai ar blogai, mes taip veikiamo. Ar mes nepriivalome veikti protingai, ar ne mūsų galioje protingumas ir dalykiškumas?³¹

Svarbiausia Gurwitschiaus atliktos totalitarizmo ir natūralizmo sąryšių analizės išvada būtų ta, kad totalitarizmas negali būti nugalėtas vien ginklų jėga. Kol visuomenėje egzistuos nihilizmas, kol bus toleruojamas antisemitizmas, rasizmas ir kol

²⁸ Gurwitsch A. Sobre el nihilismo de nuestro tiempo, p.38.

²⁹ Husserl E. Husserliana VI. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie. Hrsg. v. Walter Biemel. Haag, Martinus Nijhoff, 1954, p.4.

³⁰ Gurwitsch A. Sobre el nihilismo de nuestro tiempo, p.40.

³¹ Husserl E. Husserliana XXVII. Aufsätze und Vorträge (1922–1937). Hrsg. v. Thomas Nenon und Hans Reiner Sepp. Dordrecht, 1989, s. 4.

nebus neutralizuotas natūralistinis žmogaus supratimas, tol totalitarizmo grėsmė liks aktuali.

Išvados

Gurwitschiaus apmąstymai apie natūralistinės psichologijos ir totalitarizmo sąsajas atskleidžia etines sąmonės natūralizavimo pasekmes. Gurwitschius išplėtoja tezes, kurios implicitiškai jau glūdi Husserlio psichologizmo kritikoje ir apmąstymuose apie vakarietiško mokslų krizę. Pastaroji siejama su tam tikromis natūralistinėmis ir objektyvistinėmis nuostatomis, kurios persmelkia ne tik mokslus, bet ir kasdienę žmonių sąmonę. Husserlis atkreipė dėmesį, kad teorijos nėra neutralios mūsų gyvenimo atžvilgiu. Tai, kaip mąstome, kokias teorijas kuriame, taip ir elgiamės. Teorijos turi grįžtamąjį sąryšį su tuo kaip gyvena-

me, kaip suvokiame pasaulį, kaip esame vieni su kitais. Mokslinės teorijos suprantamos ne kaip praktikos priešingybė, bet kaip teorinė praktika. Gurwitschius tik užaštrina kai kuriuos momentus ir labiau konkretizuoja Husserlio išplėtotą kritiką. Pripažindami, kad mokslai ne tik remiasi gyvenamuoju pasauliu kaip invariantišku pagrindu, bet ir priklauso gyvenamajam pasauliui jį transformuodami, turime suprasti, jog epistemologinis nihilizmas yra tiesiogiai susijęs su etiniu nihilizmu ir vertybių krize. Racionalumo krizė tampa mokslų, žmogaus ir visuomenės krize. Husserlis gal dar nespėjo padaryti socialinių politinių išvadų, bet pati logika, kurią jis išvelgė ir kritikavo kaip Europos krizę buvo pakankamai aiški šio filosofo apmąstymuose pradendant psichologizmo kritika *Loginiuose tyrinėjimuose* ir užbaigiant natūralizmo bei objektyvizmo kritika *Europinių mokslų krizėje*.

PSYCHOLOGISM, NATURALISM AND NIHILISM (A PHENOMENOLOGICAL CRITIQUE)

Dalius Jonkus

Summary

The article discusses Husserl's criticism of Psychologism and the relationship that have with the contemporary crisis of values. In *Logical Investigation* Husserl criticize not only a psychological foundation of science, but he expresses his preoccupation about rationality in general. Rationality according to Husserl is connected with ethical and political questions. Aron Gurwitsch research shows the existing

connection between naturalistic psychology and nihilism. Naturalistic psychology induces a nihilistic conception of human being: human as a biological functions mechanism. This point of view cause a totalitarian tendency in social life and politic.

Keywords: phenomenology, psychologism, naturalism, nihilism.